Hagalunds tvätterimuseum i Vårby. Foto: Marina Arnshav, Länsstyrelsen

Fakta 2020:5

Länsstyrelsen
Stockholm

Tvättstugor och torklador på Södertörn

Så tar du hand om din kulturbyggnad

I denna broschyr kan du läsa om tvätteri-näringens utveckling, vilka som tvättade, de typiska byggnaderna och hur du som ägare kan ta hand om din torklada och/eller tvättstuga på bästa sätt. Det finns också information om hur du kan söka bidrag från Länsstyrelsen för att få hjälp med upprustning.

Tvätterierna på Södertörn

Nästa gång du trycker igång tvätt-maskinen, fundera på hur denna vardag-liga syssla utfördes för hundra år sedan. Före tvättmaskinen utfördes allt arbete för hand. Från slutet av 1800-talet fram till omkring 1960 blomstrade de små-skaliga, familjeägda tvätterierna på Södertörn. På hundratals platser tvättade man och transporterna gick varje vecka till och från Stockholm där kunderna fanns. Den intensiva verksamheten pågick in på 1960-talet då moderna tvätt-stugor med elektriska tvättmaskiner blev allt vanligare i bostadshusen och enstaka större tvätterier konkurrerade ut de mindre.

Efter hand förföll och revs många av de specialkonstruerade byggnaderna i form av torklador och tvättstugor. Det fåtal som ännu står kvar är värda att bevara, som en del av vår nutidshistoria och som påminnelse om tvättarnas liv och hårda arbete.

Ta hand om huset

Bevarade tvättstugor och torklador börjar bli riktigt ovanliga och kan liknas vid gamla antikviteter. Ofta har de lite skavanker men ska lagas och underhållas

försiktigt så att de kan berätta sin ovanliga historia för kommande generationer.

Innan du börjar rusta upp, undersök ditt hus och vad som är speciellt med det. Vad är det för material, färg och dimensioner på virket. Många tvätteribyggnader byggdes ut i omgångar, av olika material, panel i olika dimensioner, rivningsvirke, gammalt lådvirke och olika sorters fönster som man kom över. Detta hör till och behöver inte rättas till. Andra var mer professionellt uppförda, vid ett tillfälle och i enhetligare material. Hur det än är, ska upprustningen göras med hänsyn till det aktuella husets utseende och ålder. Tvätteriernas byggnader är med sina speciella byggnadssätt spännande och viktiga att bevaras.

Söka bidrag

Har du en äldre tvättstuga eller torklada kan du söka kulturmiljövårdsbidrag från Länsstyrelsen för att vårda den. Sista ansökningsdag är den 31 oktober året innan du tänkt utföra arbetet.

Mer information om kulturmiljövårdsbidrag hittar du på Länsstyrelsens hemsida https://www.lansstyrelsen.se/stockholm/samhalle/kulturmiljo/bidrag-till-kulturhistoriska-miljoer.html

PRAKTISKA RÅD VID UPPRUSTNING

Tak och takbeklädnad

Se alltid till att taket är tätt! Många tvätteribyggnader har tak täckta med sinuskorrugerad plåt som har börjat rosta. Det är en äldre plåttyp som har en profil som en jämn vågrörelse, inte kantig. Den kan ofta rostskyddsbehandlas och målas så håller den ett tag till. Vid byte behåll den gamla plåttypen, den finns fortfarande att köpa.

Ligger det äldre handslagna tegelpannor på taket ska de alltid återanvändas, även om de kan behöva kompletteras med nya eller begagnade. Båda takfallen behöver inte ha samma sorts pannor.

Eldstäder och murstockar

Tvättstugorna har ofta en gammal vedeldad gryta i behåll, det vill säga en pannmur, samt andra tvätt- och sköljkärl. Till pannmuren hör en murstock eller annat rökrör och skorsten.

Vädringsfunktioner och andra tillbehör

Torkladornas olika luckor och ställbara bräder för vädring är viktiga för att förstå funktionen. Utmed innerväggarna kan det sitta tätt med träpluggar kvar, på dem hängde tvättlinorna. Det kan också finnas en mangel, flätade tvättkorgar och lådor med tvätteriets namn på.

Fönster

Gamla träfönster är i regel gjorda av bra virke och därför värda att laga. Kitta dem med linoljekitt och måla med linoljefärg så är de lättare att måla om i framtiden.

Omgivningen

Byggnader vill inte ha växter in på knuten. Ta ner sly och buskar som står in till fasaderna och se till att marken sluttar ner från huset.

Foto: Eva-Lotta Erlingsson, STOBA

Foto: Marina Arnshav, Länsstyrelsen

Foto: Marina Arnshav, Länsstyrelsen

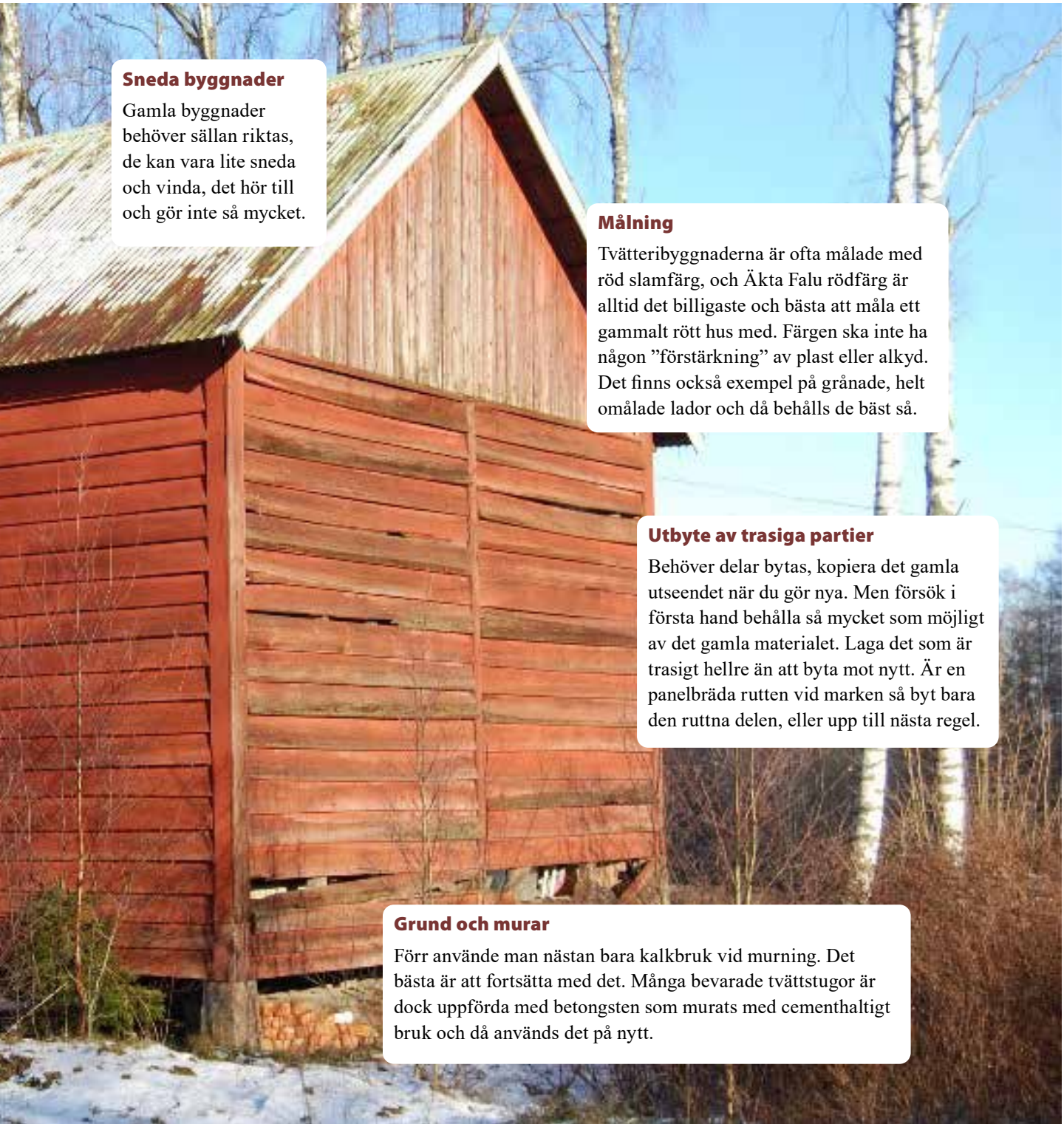

Sneda byggnader

Gamla byggnader behöver sällan riktas, de kan vara lite sneda och vinda, det hör till och gör inte så mycket.

Målning

Tvätteribyggnaderna är ofta målade med röd slamfärg, och Äkta Falu rödfärg är alltid det billigaste och bästa att måla ett gammalt rött hus med. Färgen ska inte ha någon ”förstärkning” av plast eller alkyd. Det finns också exempel på grånade, helt omålade lador och då behålls de bäst så.

Utbyte av trasiga partier

Behöver delar bytas, kopiera det gamla utseendet när du gör nya. Men försök i första hand behålla så mycket som möjligt av det gamla materialet. Laga det som är trasigt hellre än att byta mot nytt. Är en panelbräda rutten vid marken så byt bara den ruttna delen, eller upp till nästa regel.

Grund och murar

Förr använde man nästan bara kalkbruk vid murning. Det bästa är att fortsätta med det. Många bevarade tvättstugor är dock uppförda med betongsten som murats med cementhaltigt bruk och då används det på nytt.

HISTORIA

Rent vatten på Södertörn

Vid slutet av 1800-talet började vattnet kring stränderna i centrala Stockholm bli så smutsigt och luften så förorenad att det inte längre var lämpligt att tvätta där. Denna syssla hade bedrivits längs kajer och bryggor så länge staden hade funnits.

Mellan Stockholm och landsbygden fanns sedan länge täta kontakter. Bönderna sålde grönsaker, mejeriprodukter och levererade ved till stadens invånare och transporterna gick med hjälp av hästskjutsar.

Det fanns alltså ett etablerat nätverk av leverantörer och köpare, så när den förorenade miljön försvårade tvätt i staden lastades stadsbornas smutstvätt på hästskjutsarna och kördes tillbaka till landet. På Södertörn fanns rena vattendrag och med en växande befolkning stod många utan tillräcklig försörjning. Att sköta tvätt och mangling åt stockholmarna blev en välkommen och ofta nödvändig inkomst för de små jordbruken och för andra boende på landsbygden. Att börja tvätta åt andra var heller ingen komplicerad syssla. Man tvättade redan åt sig själv och hade till en början den utrustning som behövdes.

Att tvätta åt andra

Nästan alla i staden var beroende av att lämna bort sin tvätt. Till kunderna hörde hushåll i alla samhällsklasser, sjukhus och andra institutioner. Ofta lämnades tvätten in hos en stryk- eller mangelinrättning eller hos en handlare som hade kontakter med tvättare på landet. Tvätten vägdes, man fick betalt per kilo, och utförliga tvättnotor skrevs över vad som hade lämnats in.

När tvätten kom till tvättaren genomgick den flera moment i tvättstugan innan den kunde hängas på tork. När tvätteriepoken inleddes gjordes allt arbete för hand. De viktigaste momenten var blötläggning, stötning och kokning. Sköljningen skedde ofta i öppet vatten, sommar som vinter.

Tvätten levererades sedan åter till butiken eller direkt till kunden. För att komma till Stockholm klockan 8 på morgonen med hästskjuts lämnade man hemmet klockan 4–5 på morgonen. Så länge häst och vagn användes togs en hel dag i anspråk, efter hand övergick transporterna till små lastbilar. Ofta tvättade man alla dagar i veckan, utom dagen då transporten gick till Stockholm.

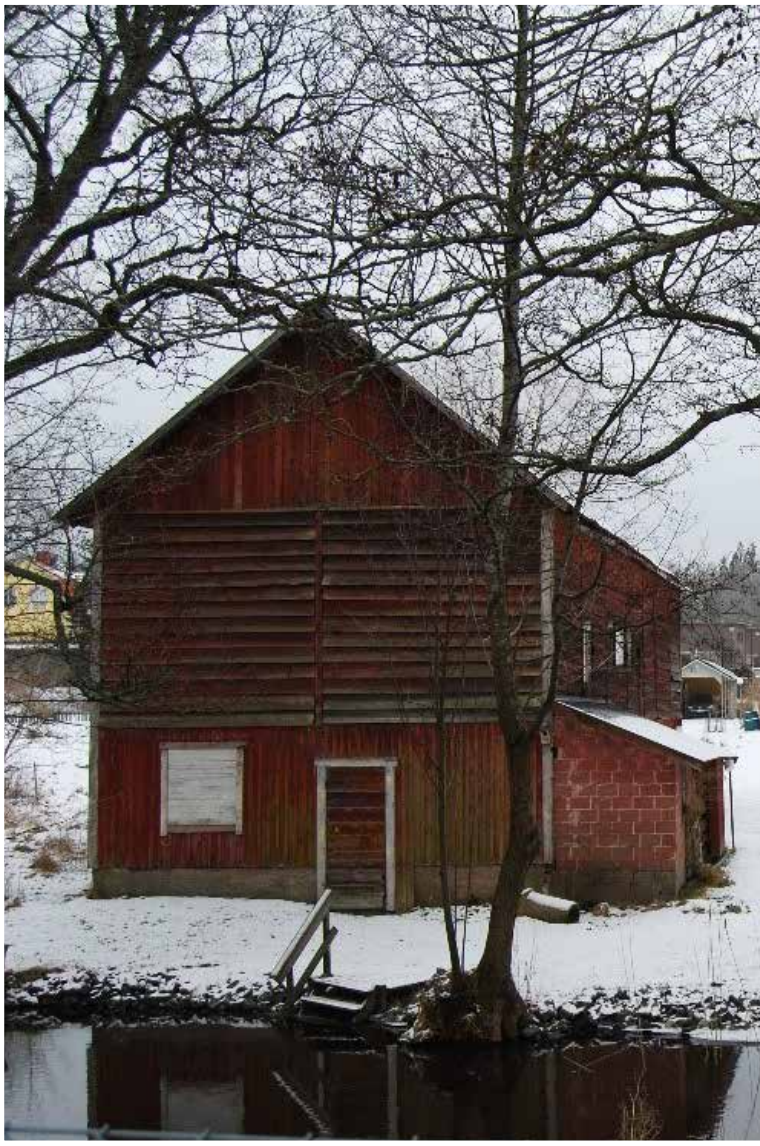

Utmed Gudöån på gränsen mellan Haninge och Tyresö kommuner låg tvätterierna tätt på båda sidor av ån. Ännu finns ett fåtal byggnader kvar, här en kombinerad tvättstuga och torklada. Foto: Eva-Lotta Erlingsson, STOBA

Fuktiga tvättstugor och luftiga lador

Minnena från tvätteriepoken håller på att blekna men kvar står ännu några tvättstugor och torklador i landskapet. Kanske på en villatomt i utkanten av ett samhälle eller i en lantligare miljö. Nästan alltid vid ett vattendrag eller med grävda brunnar eller dammar runt knuten.

Tvättstugan var ofta en mindre byggnad med så kallad pannmur, en stor gryta som man eldade under. Den kunde vara inmurad eller stå på egna ben.

Till en början hängdes tvätten ute, på buskar, staket och på tvättstreck. Det räckte inte i längden och i stället uppfördes speciella torklador. Fanns det möjlighet placerades de ofta högt och fritt i terrängen. De var oisolerade och uppfördes alltid i trä, de kunde vara i ett

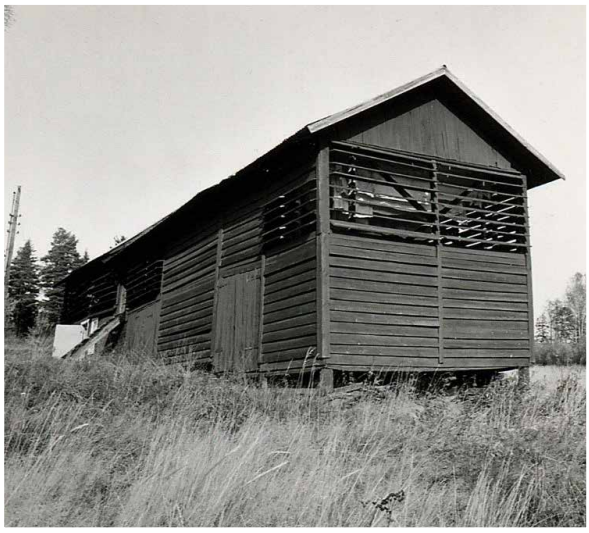

Tvätten fladdrar bakom de uppställda bräderna på Peterssons gård, Ljungby, Haninge. Exempel på torklada där väggarnas horisontella brädor kan fällas upp. Foto: M Olsson 1963. Nordiska museet.

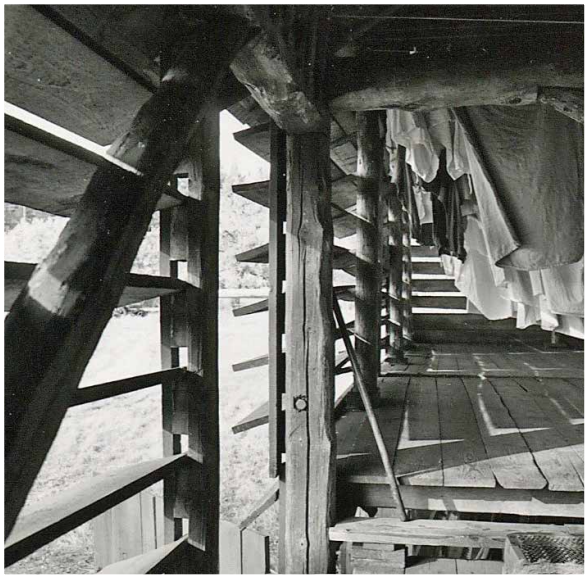

Samma lada från insidan. Tvätten lufttorkar och på bilden syns hur bräderna har lyfts upp och hänger i urtag i stående stolpar. Petterssons gård, Ljungby, Haninge Foto: M Olsson 1963. Nordiska museet.

eller två plan men de hade alltid någon form av luftning i väggarna. Brädorna kunde spikas glest så att luften strömmade in men vanligen kunde brädorna öppnas och stängas så att luftströmmen reglerades. Flera modeller fanns men följande var de vanligaste:

- Horisontella bräder som hängde i ladans stolpverksstomme så att bräderna var rörliga och kunde fällas upp och ner. De kunde också hänga i gångjärn.
- Vertikal panel eller smala höga luckor med gångjärn som kunde vikas ut och fästas med haspar.

Under 1930–1940-talen började kombinerade byggnader uppföras. De hade ofta tvättstuga, mangelrum och rum för att ta hand om den rena tvätten på bottenvåningen och luftiga torkrum på ovanvåningen.

Lyftanordningen består av en vridbar stolpe med kraftiga träpinnar som trycker upp bräderna under vridningen. Peterssons gård, Ljungby, Haninge. Foto: M Olsson 1963. Nordiska museet.

Utrustning och tvättmetoder

Stötvaggan, pannmuren och olika kärl för blötläggning och sköljning hörde till grundutrustningen i tvättstugan. Man använde lut, björkaska och olika sorters tvättmedel och ofta fick man skrubba smutsiga arbetskläder för hand. I stötvaggan vaggades tvätten fram och tillbaka i vatten med lut. I pannmuren med kokkärlet kokades tvätten med tvättmedel och sköljningen kunde ske med hjälp av vatten som leddes in i tvättstugan men ofta ute vid en brygga, direkt i vattendraget.

Efter hand mekaniserades utrustningen med hjälp av tändkulemotorer och ångpannor som drev maskinerna med remdrift. Kaminer med långa värmerör infördes i torkladorna.

När elektricitet drogs in byttes maskinparken efter hand till tvättmaskiner och centrifuger som mer liknar de vi hittar i våra tvättstugor idag. Varmluftsfläktar installerades i torkladorna vilket påskyndade torktiderna under vinterhalvåret.

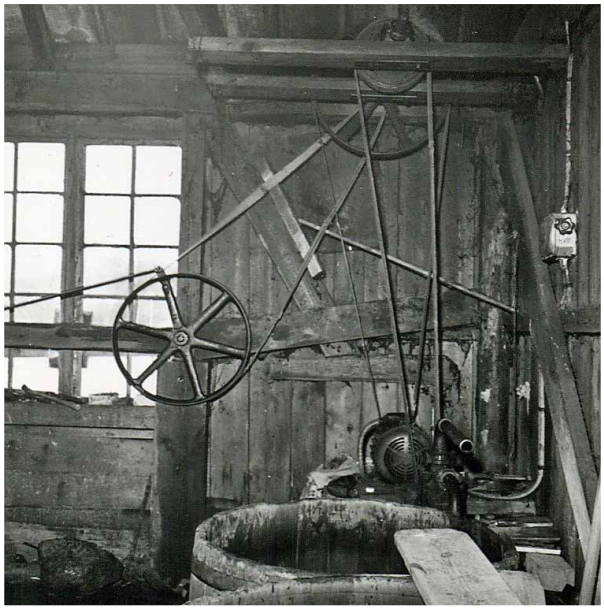

Motor och banddrift hos Fanny Hultström, Skutan, som drev stötlåda och pump. Foto G Schmidt 1963. Nordiska museet.

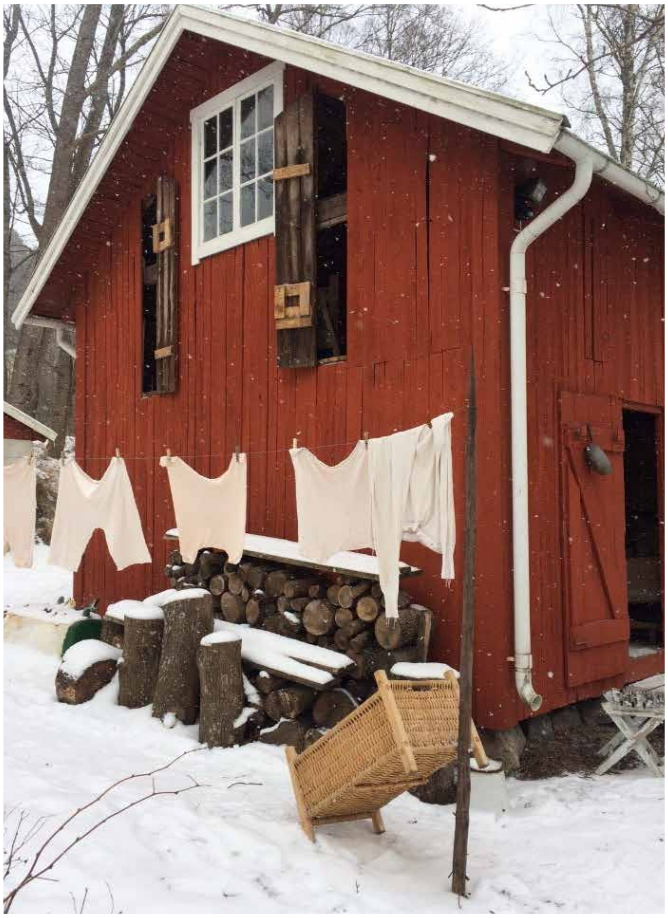

Torkladan har uppställda luckor under vintertvätten på Hagalunds Tvätterimuseum i Vårby. Foto: Eva Wallström, STOBA.

Torklada inifrån. Foto: Eva-Lotta Erlingsson, STOBA.

Stötlådan hörde till tvätteriernas utrustning. Där vaggades tvätten fram och tillbaka i vatten före kokning. Skutan i Haninge. Foto: G Schmidt 1963. Nordiska museet.

Kvinnor som tvättar. Foto: Mostphotos.

Tvättarna

Tvätterierna låg nästan uteslutande i nuvarande Haninge och Huddinge kommuner. Utmed vattendragen i Rudan, Skutan, Lugnet och Gudöå som gränsade till Tyresö kommun låg de tätt, liksom utmed Lissmanåns dalgång i Huddinge, men också på många andra ställen. Gemensamt var tillgången på rent vatten och frisk luft vilket också angavs i marknadsföringen: sol, sjö och frisk barrluft!

Gemensamt för alla tvättare var att de var småföretagare. Ett gift par, syskon eller ensamstående. Det kunde vara familjens huvudinkomst men ofta en del inom ett mindre jordbruk, en så kallad ”bonntvätt”. Då drevs tvätteriet av kvinnorna i familjen vilket gav dem en egen inkomst. Hur det än bedrevs var det ett tungt och krävande arbete som pågick från morgon till kväll. Öknamnet ”Luskokare” säger också något om arbetsförhållandena, tvätten kunde innehålla ovälkomna gäster.

Arbetsinsatserna var emellertid ofta uppskattade av kunderna. Doften av rena kläder som torkat i frisk utomhusluft var då liksom nu svårslagen!

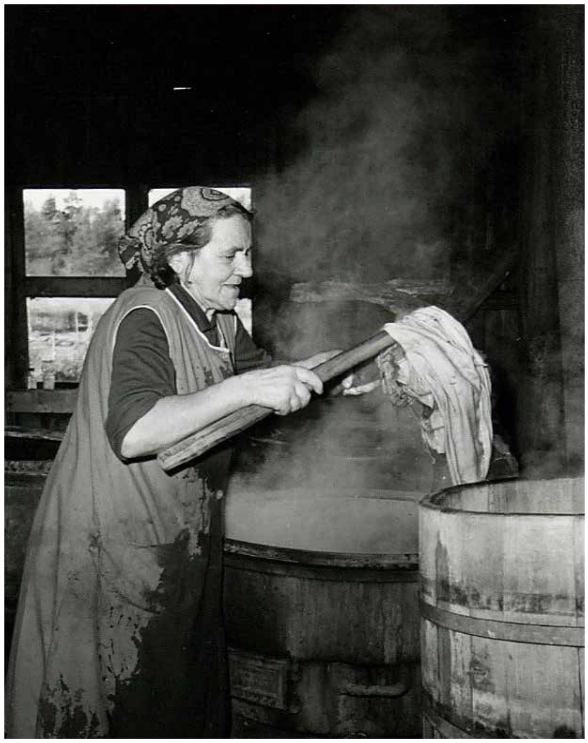

Fanny Hultström, Skutan, rör i tvättgrytan, den så kallade pannmuren. Foto: G Schmidt 1963. Nordiska museet.

Besök ett tvätteri!

Hagalunds Tvätterimuseum i Vårby vid Albysjön. Vid museet tvättar man under alla årstider och har olika utställningar på temat. Se hemsidan tvatterimuseet.se

Vidare läsning

Så tvättade vi i Haninge – Den unika stadstvättepoken 1900–1960. Rune Karlsson och Anita Stjernström Haninge Hembygdsgille Haningebygden Nr 38. 2015.

Åtskilliga artiklar i skriftserien Haningebygden, utgivna av Haninge Hembygdsgille.

Jordbruk och tvätterier i Huddinge. Päivi Järvensivu. Huddinge Hembygdsförening 2008.

KONTAKT
Länsstyrelsen i Stockholms län
Enheten för kulturmiljö
Tfn: 010-223 10 00 (vxl)
www.lansstyrelsen.se/stockholm

Text: Eva-Lotta Erlingsson,
Stockholms Byggnadsantikvarier AB
(STOBA)

ISBN: 978-91-7937-034-3